

RECENSIONS

Regla de la comunitat de Qumran, a cura de Frederic Raurell, Barcelona: Editorial Alpha (Institut Cambó) 2004, 196 pp.

La *Regla de la comunitat de Qumran* és un dels textos més interessants i significatius que es van trobar ara fa uns cinquanta-sis anys a les coves de Qumran, prop del Mar Mort. Com és sabut, el descobriment de Qumran fou considerat «la descoberta arqueològica més important» del segle XX i marcà profundament els estudis bíblics. Aquest escrit ens parla d'un grup esseni del segle II aC que, «mogut per ideals de llibertat espiritual, de pregària i d'estudi dels textos i de les tradicions bíbliques, es retirà a l'austeritat i al silenci del desert per viure en comunitat. L'estudi de la *Regla de la comunitat* permet conèixer més bé l'ambient que precedí immediatament l'aparició del cristianisme i els ideals de la vida monàstica pre-cristiana» (solapa del llibre). Per això és molt d'agrair que s'hagi publicat en català una edició bilingüe (amb el text hebreu i la traducció catalana) amb abundants notes a peu de plana que ajuden a comprendre millor el text. Tot va precedir per una ampla introducció a càrrec d'un bon especialista i coneixedor dels textos de Qumran, com és F. Raurell, que prepara bé a poder comprendre millor el significat d'aquest text tan significatiu. Per altra banda, no hi havia fins ara res de semblant en llengua catalana.

Com indica Raurell, amb raó, el coneixement de l'indret de Qumran, «tant topogràficament com arqueològica, facilita la comprensió de la doctrina i de la identitat del grup que produí el corpus literari» (p. 7). Per això el primer apartat de la introducció està dedicat a donar a conèixer la geografia de la regió del Mar Mort, on es van trobar els manuscrits de Qumran. De fet, no és pas casual que el Mestre de justícia, inspirant-se en Is 40,3, portés el grup al desert de Qumran «per fer d'ells una comunitat que preparés la via de Déu, tant amb l'estudi com amb l'observança de la Torà» (p. 9).

Un segon punt, àmpliament explicat en la introducció, és la història de la descoberta del conjunt de manuscrits de Qumran en les diferents coves on estaven amagats i com s'ha pogut constatar que el *Document de Damasc*, trobat a el Caire, pertany a la literatura essènica. Raurell va informant, sobretot en les abundants notes, plenes d'indicacions bibliogràfiques, sobre la història de la interpretació dels textos de Qumran que a alguns, com Dupont-Sommer, amb poc fonament científic, però amb força ressò mediàtic, portaren a afirmar que els elements essencials de l'ensenyament de Jesús havien estat ja ensenyats pel Mestre de justícia. En aquest punt Raurell destaca també,

amb raó, la importància, per la seva antiguitat, dels manuscrits en hebreu i arameu de textos bíblics, car els que s'havien trobat fins aleshores es remuntaven només als segles IX-X dC, i aquests, en canvi, permeten de remuntar-se mil anys enrere en la història del text hebreu. De passada, aquests textos han servit per a confirmar la tesi que hi ha hagut diverses recensions del text hebreu de l'Antic Testament, a la vegada que ampliaven molt notablement els coneixements que es tenien de l'època del naixement del Nou Testament.

Un tercer apartat dona a conèixer àmpliament la història i la identitat de la «secta» (com nota amb raó Raurell seria millor parlar en aquest cas de «l'escola») dels essenis i la seva relació amb la comunitat de Qumran. Ho fa fonamentant-se en els seus escrits i en els testimonis de Filó i de Flavi Josep. A la vegada, situa el grup essení en el marc plural dels moviments (p. ex., apocalíptics) i dels corrents espirituals (p. ex., els asideus) del judaisme d'aquella època.

En quart lloc, Raurell informa àmpliament sobre la *Regla de la comunitat*, descoberta a la Cova 1 de Qumran (així com també de les dues obres que es van trobar en el mateix manuscrit: la *Regla de la congregació* i el *Recull de benediccions*), de les seves successives estratificacions o etapes redaccionals, de les seves edicions i dels fragments que se n'han trobat en altres coves. També informa sobre els aspectes literaris, el gènere literari i l'estructura de l'obra. Quant a la datació de l'escrit, la situa entre els anys 140 i 50 aC, «tenint, però, en compte que la seva composició és complexa i, per tant, no susceptible de datació única» (pp. 72s).

Finalment, Raurell dedica un apartat a l'organització de la comunitat de Qumran, tal com es pot deduir de la *Regla de la comunitat* (també del *Document de Damasc* i de la *Regla de la guerra dels fills de la llum contra els fills de les tenebres* i els *Himnes*), i un altre als aspectes teològic-espirituals de l'escrit.

Una àmplia bibliografia sobre les edicions del text hebreu, les principals traduccions i comentaris i els estudis particulars més significatius (pp. 95-113) completa la introducció i prepara bé la presentació, en pàgines paral·leles, del text hebreu i de la bona traducció catalana de la *Regla de la comunitat*. En la pàgina del text hebreu hi trobem, a peu de plana, algunes variants dels manuscrits. La traducció catalana va acompanyada d'un es de notes molt àmplies que, amb una bibliografia molt abundant i ben seleccionada, facilita la comprensió del text, car explica moltes de les fórmules emprades en la *Regla* i permet d'ampliar, per una banda, la comprensió del món qumrànic i, per l'altra, la seva teologia.

Es tracta d'una obra magnífica, molt útil sobretot per als estudiosos, però també per a un públic més ampli, que, coneixent una mica el món bíblic, estigui interessat a conèixer la literatura dels essenis. Un índex temàtic completa l'obra.

Xavier Alegre

Jordi SÁNCHEZ BOSCH, *Mestre dels pobles. Una teologia de Pau, l'Apòstol* (Col·lectània Sant Pacià 80), Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya 2003, 566 pp.

El nom de Jordi Sánchez Bosch està íntimament associat als estudis paulins. Ell ha estat el mestre que ha introduït diverses generacions de teòlegs catalans en el coneixement de la vida i el pensament de l'Apòstol, per mitjà de la seva tasca docent a la Fa-

cultat de Teologia de Catalunya i de les seves nombroses publicacions. La major part de la seva llarga vida acadèmica i investigadora l'ha dedicada a les cartes de Pau. Una participació activa en tota mena de congressos i trobades d'estudi li ha valgut igualment un merescut reconeixement internacional, refermat en els darrers anys pel seu treball en el si de la Pontifícia Comissió Bíblica.

El llibre que acaba de publicar és una obra de maduresa. Es tracta d'una síntesi àmplia i acurada del pensament de l'apòstol Pau, per al qual ell reivindica plenament la categoria de «teologia», entesa com a «elaboració *personal* dels continguts de la fe» (p. 9). Cal dir des del principi que l'aportació de l'autor és un interessant intent de sistematització del missatge paulí, tal com apareix en les set cartes considerades autèntiques de forma pràcticament unànime per la crítica moderna. L'anàlisi es basa de fet en les quatre grans cartes de Pau (Romans, 1-2 Corintis i Gàlates), i té en compte com a complement 1 Tessalonicencs, Filipencs i Filèmon. Aquestes cartes (i només aquestes) són analitzades a fons. Les citacions presents en els diversos apartats, sovint amb la reproducció íntegra dels textos, fan la impressió de ser realment exhaustives. Si el llibre hagués comptat amb un índex final de citacions, gairebé es podria usar com un comentari de les grans cartes de Pau.

Els textos paulins són citats en traducció pròpia de l'autor, amb una tendència conscient al literalisme, per a remarcar determinats aspectes de l'original grec que tenen una importància peculiar en la interpretació. En aquest sentit, destaca l'interès per l'anàlisi lexical, conduïda tanmateix amb prou agilitat. El significat de moltes paraules i expressions és il·luminat sobretot per mitjà de l'observació atenta de tots els llocs on són usades en el corpus paulí. En canvi, no es tenen tant en compte els elements literaris o retòrics en la lectura de les cartes, encara que molts estudis recents els situen gairebé en primer pla, i amb resultats fructuosos per a l'exegesi. Malgrat aquesta voluntat de precisió exegetica i teològica, l'autor procura de mantenir-se alhora en un nivell de llenguatge assequible, en ocasions fins i tot amb pinzellades col·loquials. Tanmateix, el llibre no és per a ser llegit ni amb rapidesa ni amb superficialitat. La redacció, malgrat ser fluida, és farcida de referències bíbliques, de paraules entre cometes o en cursiva, de termes grecs, de parèntesis explicatius... Tot plegat, per aconseguir la necessària precisió en la formulació del missatge de Pau, sense caure en simplificacions ni en parcialitats.

Els diversos temes s'estructuren explícitament a partir de l'esquema del Credo apostòlic, vist com a resum del «catecisme» rebut per Pau i comú a tots els autors del Nou Testament. Més concretament, els quinze capítols de l'obra s'agrupen en quatre parts: «La revelació de Déu», «Jesús, el Fill de Déu», «La salvació de l'home» i «Israel i l'Església», amb una certa desproporció a favor d'aquesta darrera part, molt més llarga que les altres tres. L'opció de seguir l'esquema del Credo resulta si més no pràctica per a presentar la multiplicitat de temes que conformen la teologia paulina. De tota manera, també condiciona l'exposició, fins al punt que en alguns moments el lector té la impressió que no sempre és possible trobar cada una de les afirmacions del Credo en els escrits paulins; per exemple, en el cas de l'Ascensió, a la qual dedica un paràgraf (pp. 117-118) on cita textos dels Fets dels Apòstols, de Marc, Lluc i Joan, i pràcticament cap de Pau. Amb tot, l'esquema del Credo és seguit amb llibertat; en aquest sentit, crida l'atenció l'absència d'una secció dedicada a l'Esperit Sant, si bé, òbviament, se'n parla en uns quants capítols; d'altra banda, cal notar la gran importància donada als elements ètics i pràctics en la visió paulina.

Els temes més característiques de la teologia paulina són presentats amb rigor i amb claredat. No hi falta l'anàlisi detallada de qüestions com la justificació per la fe, la llibertat cristiana, la funció de la Llei, la resurrecció, l'eucaristia, la relació entre Israel i l'Església, i moltes altres. El terme «teologia» s'ha d'entendre —com es pot veure— en un sentit ampli, que inclou la cristologia, la pneumatologia, l'eclesiologia, la moral, la sacramentologia, i altres branques de la reflexió cristiana.

El text es manté en un to expositiu. Els diversos capítols contenen una bona descripció del contingut dels textos paulins, que s'il·luminen els uns als altres i apareixen com un bon entramat de pensament, ferm i coherent, fins a confirmar la tesi que Pau és realment un teòleg. Amb bon criteri, l'autor tendeix a aclarir els textos foscos a partir dels més clars. Gairebé podríem definir l'obra com a «Pau comentat per Pau». En aquest sentit, cal insistir-hi, el llibre de Sánchez Bosch és una presentació completa i fidel de la teologia paulina, feta amb competència i segurament també amb admiració envers l'Apòstol.

En coherència amb aquest plantejament, no hi sol haver valoracions ni anàlisis crítiques, que segurament haurien estat útils, no pas per a posar en dubte la validesa de les idees de Pau, sinó per a facilitar-ne la comprensió per part dels lectors que s'hi acosten des d'una mentalitat actual. En algunes ocasions aquest estil d'interpretació fa que no quedin del tot aclarits aspectes de les cartes de Pau que resulten sorprenents i conflictius, sobretot des d'una sensibilitat cultural i teològica moderna; per esmentar-ne alguns: el contingut i el sentit de les experiències carismàtiques extraordinàries, els textos sobre el paper de la dona, l'actitud cristiana davant l'autoritat civil, les referències a Satanàs, la visió de la sexualitat... Aquests i altres temes no són pas evitats, i de fet el llibre conté una bona descripció dels diversos textos on se'n parla, però no sempre són afrontades les dificultats d'interpretació que presenten.

Una altra característica de l'obra és que evita igualment les discussions amb l'exègesi moderna, si més no en el text. No es tracta d'una limitació, sinó d'una opció molt concreta, mantinguda al llarg de tot el llibre: la de presentar, en la mesura que és possible, el missatge de Pau, no pas les diverses lectures que se n'han fet. Tanmateix, les notes (que són editades al final de cada capítol i no a peu de pàgina) i l'àmplia però selectiva bibliografia final revelen el coneixement profund dels estudis sobre Pau, tant antics com moderns. Les opinions dels diversos estudiosos han estat tingudes molt en compte, si bé resten —per dir-ho així— en els fonaments de l'obra, sense sortir gaire explícitament a la llum. Enmig de tot, les opcions exegetiques de Sánchez Bosch es manifesten amb prou claredat. De tant en tant apareix alguna al·lusió a les diferències confessionals en la lectura de determinats temes o textos paulins, com ara en la qüestió emblemàtica de la justificació per la fe (p. 202, on es nega la idea d'una «justificació purament declarativa»), o bé en l'anàlisi del paper de Pere (pp. 378-382, on diversos textos paulins són llegits a la llum de Mt 16,18).

Un altre dels valors de l'obra és que no perd de vista la biografia de Pau. La seva teologia revela un fort influx de la seva trajectòria personal, un fet que resulta evident en temes tan diferents com ara la relació entre Israel i l'Església, o bé la importància del ministeri de la Paraula (a la qual el llibre dedica tot un capítol). Es pot situar igualment aquí l'atenció alhora mesurada i constant a l'Antic Testament com a rerefons sobre el qual interpretar els textos paulins: resta ben evidenciat

l'arrelament de Pau en el judaisme, i concretament en el judaisme de la diàspora (si bé el substrat hel·lenístic de l'obra paulina no apareix tan explícitament en el llibre).

En aquest sentit, també cal valorar molt positivament que en l'exposició i l'anàlisi de la teologia paulina es remarqui el caire «místic» (un terme que curiosament l'autor usa quasi sempre entre cometes) de la vida cristiana, és a dir la unió del cristià amb Crist, que li dóna una veritable vida nova. L'experiència personal i el missatge teològic de Pau no es poden entendre sense referència a la dimensió mística, i aquest és un element que no sempre els estudiosos tenen prou en compte.

En definitiva, es tracta d'una obra de gran valor exegetic i de gran utilitat per a qui vulgui conèixer amb seriositat i amb profunditat la teologia de Pau. És un altre d'aquells llibres excepcionals que de tant en tant apareixen en el món bíblic i teològic català, que no sembla tenir les estructures ni els mitjans adients per a una investigació d'alt nivell, però on persones concretes, amb una constància i una dedicació admirables, produeixen fruits realment sorprenents i valuosos.

Agustí Borrell

Xavier ALEGRE, *Memoria subversiva y esperanza para los pueblos crucificados. Estudios bíblicos desde la perspectiva de la opción por los pobres. Prólogo de Jon Sobrino*, Madrid: Trotta 2003, 382 pp.

El conjunt d'articles que el Prof. Xavier Alegre aplega en aquesta obra deixa captar, d'una banda, una gran sensibilitat per l'àmbit acadèmic en el qual l'autor participa de ple com a membre de diverses societats d'investigació (com l'Associació Bíblica de Catalunya, la «Asociación Bíblica Española», o la «Studiorum Novi Testamenti Societas»), i, d'altra banda, ens deixa percebre la seva sensibilitat per les necessitats concretes de la gent d'àmbits obrers, amb problemes de vegades de primera necessitat, de subsistència, de sanitat, d'allotjament, de cultura, de fe.

Aquesta sensibilitat portà el nostre autor, com és conegut, a col·laborar amb les comunitats cristianes del Salvador i al Centre d'Estudis de la Universitat Centreamericana «José Simeón Cañas» (UCA), treballant amb personalitats tan remarcables com Mons. Romero i altres professors jesuïtes com Ellacuría i altres companys que van donar la seva vida per la causa dels pobres en uns pobles que bé poden ser qualificats, com ens recorda el títol del llibre, de crucificats.

L'obra es presenta d'entrada com un recull destinat a persones que volen dialogar amb la realitat mateixa, la realitat canviable, tocable i constatable de la vida de molta gent. La pregunta és doncs: de quina manera Alegre com a exegeta i professor d'exegesi s'adreça a ells a partir del que ha conviscut amb ells, a partir d'allò que ha vist, que ha sentit i que ha palpat? Per a esbrinar-ho, l'autor mateix ens dóna pistes precises en la seva pròpia introducció.

Cronològicament es va familiaritzar primer —ens diu— amb els mètodes de l'exegesi històricocrítica amb els quals podia avançar ell mateix i ajudar altra gent a fer-ho. I després va començar a compartir la vida i la fe amb comunitats concretes de barris populars. En definitiva, aquest doble accés hermenèutic és el que ha configurat la vida de l'autor. Aquest és el repte a què ha hagut de fer front: d'una banda, el treball

d'expert en la Bíblia i, de l'altra, el treball per interpretar la vida mateixa amb l'ajuda de la Bíblia.

L'autor fa servir una metàfora afortunada per a descriure aquest doble treball: el poble és com els ulls amb què es llegeix la Bíblia, i l'especialista aporta les ulleres per a veure-la més de prop. I això —ho remarca l'autor— és tan important quant aquest poble és un poble empobrit, un poble que, si tenim ulls per a veure-ho, abraça una multitud enorme de pobles i països del nostre món.

Aquesta obra vol ser, doncs, una mostra concreta de com és enriquidor llegir la Bíblia des dels ulls de les comunitats populars, de manera especial la del Salvador, però amb les ulleres dels mètodes històrico-crítics que per a l'autor són els que més de debò ajuden a no manipular fàcilment els textos des dels propis interessos.

Quant al *contingut de l'obra*, el volum és format per onze estudis. Els dos primers ajuden a situar la resta dins una perspectiva de Bona Nova: el primer està dedicat a l'Apocalipsi i el segon a l'evangeli de Marc, un evangeli bel·ligerant i compromès. Metodològicament parlant, l'autor es mou en un nivell acadèmic en el bon sentit (tal com li coneixen els seus alumnes i col·legues d'ací i d'allí), però amb incisos i flaixos actualitzadors, de vegades en forma d'apèndixs (com, per exemple, en alguna reactualització d'una de les cartes de l'Apocalipsi).

Els dos treballs següents se centren en la mundialització catòlica, per una part, i, per l'altra, en els ídols que deshumanitzen l'home (segons la carta als Romans de Pau). En un tercer apartat són presentats un conjunt de trets característics que serien propis d'una Església que fos fidel al projecte utòpic de Jesús, tal com el presenten els evangelis i tal com, en certa manera, el van encarnar les primeres comunitats cristianes.

D'altra banda, en un món tan mancat de pau, Xavier Alegre examina què pot aportar l'opció cristiana per la justícia en el marc d'un diàleg interreligiós.

A la part final del llibre hi trobem articles que reflecteixen un enfocament més directament històrico-crític. Són els dedicats a l'ovella perduda, al miracle de la tempesta calmada, al diàleg entre Jesús i Pilat i, finalment, el dedicat a Júnia, la dona apòstol segons Rm 16,7. Algun d'aquests articles els membres de l'Associació Bíblica de Catalunya hem tingut ocasió de debatre'ls en el seu moment, quan eren presentats a les Jornades de biblistes catalans.

Naturalment, un conjunt de treballs realitzats a cavall de dos continents no sempre suposa uns mateixos destinataris. Tant la circumstància concreta que els originà com la revista que acollí aquests articles coloreix i caracteritza la tecnicitat o el major o menor grau de nivell acadèmic de cada un d'ells. Aquest punt, però, és valorat de manera molt positiva pel conegut teòleg Jon Sobrino, que encapçala en un pròleg el volum que presentem. Observa des de bon començ que, així com és freqüent trobar estudis bíblics de caràcter científic, és molt menys freqüent trobar estudis bíblics construïts i presentats des d'una opció pels pobres. D'aquí l'actualitat del recull i l'interès de trobar-hi desenrotllats dos enfocaments que, com la profecia i la utopia, tendeixen a ser engolits per la voràgine globalitzadora dels temps actuals.

Jon Sobrino destaca el «des d'on» escriu Alegre i remarca que és molt important aquest «des d'on», perquè, malgrat els intents de fer-nos creure que compartim un únic espai global, no és possible igualar el que passa al Congo i el que passa a Alemanya, ni la realitat es veu igual quan un es troba a Barcelona o quan un es troba a Hondures.

La realitat —diu Sobrino— és que la Paraula de Déu es fa més real entre els pobres i petits d'aquest món i en definitiva això és així perquè aquesta paraula s'adreça als pobres, sense que això s'oposi al rigor científic de la investigació bíblica que realitza el nostre autor sinó que més aviat és com la saba que dona vida als treballs continguts en aquest llibre.

Sobrino destaca encara com és important aquest treball d'il·lustració que realitza l'autor, aquest esforç de buscar constantment la veritat històrica i de ser honrats amb allò que és real, i ser-ho cada vegada més. En aquest sentit, l'obra que comentem ajuda a recordar que hi ha molts ídols i que aquests, per a subsistir, necessiten víctimes, necessiten dissimular i tergiversar la realitat, sobretot perquè no quedi visible la cruel inhumanitat del nostre món.

És aquí on incideixen les imatges un bon xic utòpiques de la Bíblia, com la de l'ovella perduda, anada a cercar pel Bon Pastor amb total abnegació, tan allunyada de l'oblit i del menyspreu als quals es veuen sotmesos els pobres d'aquest món.

En resum, el treball que presentem parla de com viure humanament en un món cruel, i en parla tot examinant la paraula bíblica del Nou Testament i tot mostrant les seves articulacions i les seves agosarades propostes.

Ens trobem, doncs, amb una obra que no és gens improvisada, que incorpora treballs d'èpoques distintes, elaborats amb la metodologia pròpia de les ciències bíbliques, i on palpita el món real d'avui, tal com l'autor l'ha viscut en el si d'unes comunitats concretes a l'Hospitalet, Esplugues i al Salvador. És un treball fet des d'unes comunitats i dedicat a aquestes comunitats, però interessant per a un ampli públic de lectors, ja que en moltes de les seves pàgines hi palpita el desig de fer possible l'esperança cristiana avui en el nostre món.

No cal que remarqui, per acabar, la utilitat de poder trobar reunits en un volum diversos treballs de l'autor que seria difícil de tenir a mà. Si que vull remarcar el sentit constructiu d'aquests estudis, el seu sentit de solidaritat i la seva capacitat de desvetllar el sentit fratern del projecte cristià. Si bé la tasca no deixa de ser molt àrdua, Alegre, basant-se en els escrits que estudia, aporta molts elements per a ajudar a posar en pràctica avui el que seria un autèntic seguiment de Jesús.

Damià Roure

Stephanie DALLEY, *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgames and others* (Oxford World's Classics), Oxford 2000, XXII + 342 pp.

Stephanie Dalley, professora d'accadità a les universitats d'Edimburg i d'Oxford, en aquest volum presentat en forma de llibre de butxaca, ofereix als lectors una excel·lent traducció anglesa dels més importants poemes mitològics mesopotàmics. Són textos que els estudiosos de l'antiga literatura clàssica grega i tots els biblistes han de tenir presents per a conèixer el substrat literari dels textos que estudien, en aquests últims tot el que es refereix als primers capítols del llibre del Gènesi. Després d'una breu cronologia que va de l'any 3000 aC fins al 500 de la nostra era, i d'un plànol on figuren tots els llocs arqueològics de l'Orient Mitjà que s'esmenten en els textos editats, l'autora publica el poema d'«Atrahasis», escrit en antic babilònic entorn del 1700 aC, que descriu la creació del món i el Diluvi; el poema èpic de Gilgamesh, el gran

heroi d'Uruk, en les seves versions accadiana i antiga babilònica, el «Davallament d'Ishtar als inferns»; el poema de «Nergal i Ereshkigal» també en les versions accadiana i antiga babilònica; l'«Adapa», l'«Etana», el poema èpic d'«Anzu», també en les dues versions fins ara conegudes; el gran poema èpic de la creació; la «Teogonia de Dunnu», i el poema d'«Erra i Ishum». Tots aquests venerables textos van precedits d'unes breus però excel·lents introduccions sobre les tauletes cuneïformes que els han conservat, les versions que se'n tenen, la seva datació i els seus possibles autors. També són àmpliament anotats per a poder-los comprendre més fàcilment. Al final, l'autora també hi ha inclòs un extens glossari sobre les divinitats mesopotàmiques, els llocs de la zona en què fou escrita tota la literatura, i els mots més importants continguts en els textos, així com una bibliografia selecta sobre el tema. La professora Dalley, amb aquest volum, ha fet un gran servei als estudiosos de l'antiga literatura grega i als biblistes, perquè cal posar en les ciutats de l'antiga Mesopotàmia l'origen dels mites que originaren les pàgines més brillants i conegudes d'ambdues literatures. El volum és una segona edició de l'obra, revisada i posada al dia.

Miquel S. Gros i Pujol

Roger GRYSON, *Vetus Latina*, 26/2: *Apocalypsis Johannis*, 10. *Lieferung*, Beuron 2003, pp. 721-788.

El professor Gryson, amb una rapidesa extraordinària, en els anys 2000-2003, ha assolit de lliurar als estudiosos els deu fascicles d'aquest preciós volum de la *Vetus Latina* de Beuron. Com que és el fascicle que clou l'edició del volum, conté els versets 21,12-22,21 d'aquest llibre bíblic, en les seves quatre recensions transmeses pels manuscrits, i les corresponents variants i citacions patristiques que el comenten. Al final hi posa un interessantíssim «postface» on explica que, gràcies a la rapidesa de l'edició, no ha calgut afegir-hi les habituals «addenda et corrigenda» que contenen els avenços científics que normalment es fan si l'edició de l'obra s'endarrereix excessivament. Gryson també hi diu que no té res d'important a canviar sobre la història del text tal com la presentà en la introducció del primer fascicle, i admet que Cassiodor, en les seves «Complexiones in Apocalipsi», pogué utilitzar un text africà independent de la versió del comentari de Primasi d'Hadrumet. També recorda que les citacions patristiques del text no són pas moltes, malgrat que abans de l'any 800 l'Apocalipsi ja va ser comentat íntegrament per onze autors diferents, i parla dels encerts i dels defectes de les seves edicions, tenint present que d'elles s'han identificat nous manuscrits que permeten de millorar-les. Acaba promentent una nova edició crítica de la primera versió del Comentari de Beatus de Lièbana a aquest llibre bíblic, que alhora permetrà de refer més críticament els comentaris de Ticoni i d'Apringi de Beja, utilitzats àmpliament i al peu de la lletra pel monjo hispànic. Segueixen l'índex dels testimonis manuscrits utilitzats en l'edició del volum i la taula general de matèries dels deu fascicles. El volum, com tots els de la *Vetus Latina* de Beuron, gaudeix d'una presentació excel·lent, i és un nou pas en la coneixença i desentrellament del garbuix de les nombroses traduccions bíbliques anteriors a la Vulgata de Jeroni.

Miquel S. Gros i Pujol

Josep M. ARAGONÈS I REBOLLAR, *La Bíblia a l'abast. Comentaris al leccionari de la missa dominical*, vols. I-VI, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat 2001-2003.

L'autor d'aquests comentaris només s'ha decidit a publicar-los després de molts anys de llaurar fons amb constància, il·lusió i preparació en el camp de la Bíblia, de la litúrgia i d'una implicació valenta i decidida en els problemes concrets d'una pastoral renovada i renovadora. Josep M. Aragonès és un dels eclesiàstics més doctes, no simplement del bisbat de Barcelona, sinó també de tot Catalunya. Amb una visió històrica i antropològica moderna ha entès que l'Església a Catalunya només podia ser de tots i per a tots a partir de la seva catalanitat, de la seva identitat. Així s'entén el fet que hagi estat condemnat a l'ostracisme sota el règim de valencianització espanyolitzant, de descatalanització de la diòcesi de Barcelona.

Avui per a molts estudiosos d'exegesi bíblica, d'història, de filosofia i de literatura escriure una recensió és considerat una pèrdua de temps: quasi una mortificació infligida a l'originalitat del propi pensament, una abdicació de l'activitat creativa.

Tot i tractar-se d'un gènere literari menor, el treball de recensionar té la seva funció. Cenyint-me al camp bíblic, un mestre, per exemple, en l'art de la recensió fou el professor de l'«École Biblique de Jérusalem» Pierre Benoit. Les seves lectures crítiques en el camp de la bibliografia neotestamentària, publicades principalment en la *Revue Biblique*, eren sempre esperades per molts i qualificats exegetes. Hom recorda les desenes de pàgines farcides de notes i de «cònfers». Eren autèntics assaigs crítics, amb motivades observacions que tocaven i entraven en el viu de la matèria tractada. Pràcticament un valuós recull de recensions és P. Benoit, *Exégèse et théologie*, I-II, Paris 1961-1962; *Passion et Résurrection du Seigneur*, Paris 1966; etc.

Però aquesta estació sembla irremeiablement posta. Avui és difícil trobar en les revistes anàlisis serioses i suggeridores, de les obres recensionades. El fet és que el gènere literari de la recensió està en plena decadència.

Certament que l'exercici de recensionar és complex. Segons una dita francesa, «pour faire un civet de lièvre il faut d'abord un lièvre» («per a fer un estofat de llebre el primer que cal és una llebre»). Aplicant aquesta dita a la confecció d'una recensió, és evident que el primer que es necessita és la matèria primera. Sotmetre a una atenta anàlisi crítica una obra de recent publicació constitueix sempre un viu esperó cultural i espiritual.

Aragonès explica en la *presentació* l'origen del llibre o dels sis llibres *La Bíblia a l'abast*: neixen d'una sèrie d'articles sobre la Bíblia adreçats als lectors de *Catalunya Cristiana* des del primer moment de la seva fundació en 1979. Joan E. Jarque, fundador i primer director de l'esmentat setmanari, demanà la seva col·laboració. De fet, Aragonès havia estat director de la Fundació Bíblica Catalana, de la Casa Cambó, en la seva segona etapa i que en 1968 pogué presentar la valuosa i bella edició de *La Bíblia*, amb la col·laboració de quasi tots els biblistes catalans. Actualment és membre de la junta de la Fundació Cambó per a la secció de Literatura Intertestamentària.

L'objectiu dels *Comentaris al leccionari de la missa dominical* és clarament indicat per l'autor mateix: «Ajudar a la comprensió dels textos que, escoltats simplement en la proclamació litúrgica de la Paraula de Déu, restaven estranys, si no inintel·ligibles, per a molts fidels. Per altra part, es pretenia inculcar la lectura de la Bíblia, no com qui comença a llegir per la primera pàgina, la qual cosa per a no poca gent era abocar-la

a abandonar-la per cosa feixuga i massa llarga. Es començava així una mena de curs de sagrada escriptura a nivell popular —*La Bíblia a l'abast*— seguint l'any litúrgic» (p. 5). Amb aquestes paraules no simplement és anunciat l'objectiu de l'obra, sinó que també és definida descriptivament la seva metodologia. L'autor d'aquests comentaris uneix i harmonitza les exigències exegetiques de saber què vol dir el text bíblic amb les exigències hermenèutico-pastorals; sempre amb un gran respecte pel text i amb una pedagògica atenció pel lector, sense convertir mai el text en un pretext.

Aquesta manera d'elaborar els comentaris queda ben palesada fins i tot fent una selecció una mica a l'atzar de diferents textos explicats.

La lectura d'Is 7,10-14, del diumenge quart d'advent, del cicle A es clou amb una explicació clara i força adient: «La tradició cristiana ha llegit aquest text, no sols en clau messiànica, sinó cristològica, malgrat que la intencionalitat d'Isaïes no anés més enllà de la immediatesa del signe ofert a un poble i a un rei en dificultats [...] Déu intervé personalment en la història de la humanitat i la salva fent néixer d'una dona jove —com diu Isaïes—, d'una verge —com afirma Mateu—, l'Emmanu-El, el vertader Déu-és-amb nosaltres» (p. 59). D'una manera clara i respectant el sentit dels textos, Aragonès n'explica el sentit. Potser hauria pogut precisar més dient que Isaïes hebreu parla d'un naixement per mitjà d'una dona jove i que Isaïes grec, en el qual s'inspira Mateu, parla del naixement per mitjà d'una jove verge.

En els textos aplicats a Maria el nostre comentarista fa emergir bellament el sentit original de les diferents lectures bíbliques, procurant, en el possible, fer-ne veure l'apropiació litúrgica. Endemés, la mariologia dels seus comentaris sempre té en compte el seu origen cristològic i la seva connexió eclesial. Aquests aspectes es poden copsar bé en les explicacions, per exemple, dels textos bíblics de la solemnitat de la Mare de Déu (1 de gener, octava de Nadal, pp. 136-149). Aragonès té en compte que la figura de Maria és celebrada en l'ampli espai de l'any litúrgic; que en aquest *kairós* sacramental desplega tota la seva força el misteri de Crist i troba lògicament espai la memòria de la Mare de Déu. Les lectures del nostre comentarista ajuden, doncs, a fer entendre millor que no existeix un cicle marià autònom: el temps de Crist i el temps de l'Esperit preveuen moments privilegiats en els quals es recorda Maria en l'economia de la salvació.

Sense forçar els textos, Aragonès els exposa per a acompanyar els fidels en el triple moment de la *convocació* (la comunitat és aplegada), de l'*evocació* (mitjançant la proclamació de la Paraula de Déu, evocant els fets fundacionals d'Israel i de l'Església) i finalment de la *invocació* (per la lloança i la súplica). També aquí apareix aquesta relació entre Bíblia i litúrgia tan ben destacada per l'autor.

Els comentaris pressuposen sempre el coneixement dels resultats científics de l'exegesi històrica-crítica. Aquesta informació —quasi mai explicitada per no cansar el lector i mantenir-se en el seu àmbit— impedeix de convertir el text en un pretext. El leccionari, nascut de les directives del Vaticà II (*Sacrosanctum Concilium*, 35), permet la presència de la Bíblia més abundant, més variada i més adaptada, però només pot ser fructuosa si hom disposa del material d'explicació com, per exemple, de l'estil de *La Bíblia a l'abast*.

La sòlida cultura bíblica de l'autor es demostra també en fer passar el text dels dominis de l'exegesi als terrenys de l'apropiació hermenèutica, és a dir quan el text és portat a la circumstància concreta del lector, de l'oient, de la comunitat. Aragonès parteix sempre del sentit literal, deixa veure amb prou claredat que entre el sentit literal

i la seva aplicació a l'*hic et nunc* de la comunitat hi ha d'haver un creixement homogeni, l'heterogeneïtat seria una frivolidat.

El llenguatge dels comentaris és mengívol i pedagògic. L'autor demostra la seva cultura literària.

La Bíblia a l'abast és una obra feta amb competència, sensibilitat i il·lusió. El món de la pastoral bíblica i litúrgica de Catalunya compta amb una eina preciosa.

Frederic Raurell

La Biblia comentada por los padres de la Iglesia. Antiguo Testamento, 3: Éxodo, Levítico, Números, Deuteronomio, Madrid: Ciudad Nueva 2003, 472 pp.

En un número anterior d'aquesta revista ja vam fer la presentació dels objectius d'aquesta gran obra i dels biblistes nord-americans que l'han planejada i la porten a terme amb gran rapidesa (*RCatT* 28 [2003] 243-244). Aquest extens volum, el tercer de la col·lecció, és dedicat als quatre últims llibres del Pentateuc, perquè al Gènesi ja hi foren dedicats els dos primers. Encara que sigui una obra directament orientada a facilitar la lectura de tipus espiritual d'aquests quatre llibres al públic en general, seguint la interpretació que els antics Pares de l'Església donaren al seu text, als estudiosos dels textos patristics els serà de molta utilitat l'extensa bibliografia que té a les pàgines 17-26, i la introducció de les pàgines 27-42. Signada pel jesuïta Joseph T. Lienhard, professor a la Universitat de Fordham, a Nova York. En ella, de manera sintètica però força exhaustiva, es dona una bona visió global de tots els Pares antics que comentaren els esmentats quatre llibres bíblics i el sentit que donaren als seus passatges més importants en comentar-los. Entre ells, com és prou conegut, ocupa un lloc estel·lar el gran Orígenes, que va ser el primer que els comentà íntegrament, fent veure-hi un sentit tipològic, que encara és totalment d'actualitat.

Miquel S. Gros i Pujol

Bogos Levon ZEKIYAN, *La spiritualità armena, Il libro della lamentazione di Gregorio di Narek. Traduzione e note di Bogos Levon Zekian. Introduzione di Bogos Levon Zekian e Claudio Gugerotti. Presentazione di Divo Barsotti* (La spiritualità cristiana orientale 2), Roma: Edizioni Studium 1999, 325 pp.

Sota la direcció de Paolo Siniscalco, les Edizioni Studium, de Roma, van iniciar, l'any 1998, una interessant col·lecció d'autors cristians orientals, amb el títol «Collana di spiritualità orientale». El primer era dedicat a l'espiritualitat etiòpica. Aquest segon, a l'espiritualitat armènia. El llibre consta de dues parts, gairebé iguals en extensió: una introducció i la traducció de l'obra de Gregori de Narek. En la introducció, d'un gran interès, hom pot trobar-hi una brevíssima història de l'Església armènia, de la seva creació literària, la seva litúrgia, etc. Són interessants les pàgines dedicades a la conjunció que fan, en el poble armeni, la religió (la cristiana), la cultura, i el sentit de poble, de nació. Armènia fou el primer regne cristià de la història, en els primers anys del segle III (oficialment se'n va commemorar el XVII centenari l'any 2001). Un poble, l'armeni, que

en la seva història és pretès per dos imperis forts; el bizantí i el persa, que sofrí moltes invasions i que sabé conservar, tant en la litúrgia com en la vida cultural i quotidiana, en les seves institucions, etc., la seva llengua armènia, mentre els siríacs i els coptes acabarien adoptant la llengua dels àrabs invasors. Una llengua que es desenvolupà a partir del moment en què l'eclesiàstic Mesrop Mashtots la dotà d'un alfabet a l'inici del segle v.

Una qüestió que, naturalment, toca l'autor de la introducció és la relació de l'Església armènia amb el concili de Calcedònia de l'any 451, en el qual fou condemnat el monofisisme. Zekiyan no empra mai l'expressió «Esglésies monofisites», sinó que diu «Esglésies anomenades pre-calcedonianes», a les quals pertany l'Església armènia. A part que avui dia es parla d'«Esglésies otodoxes orientals», per a distingir-les de l'Església ortodoxa de tradició bizantina, cal tenir present que no es tracta tant d'una adopció del monofisisme com d'un rebuig de Calcedònia, que significava un triomf del domini imperial bizantí. De fet, Armènia oscil·larà entre períodes de comunió amb Constantinoble i períodes d'independència i, doncs, de rebuig de Calcedònia. Això es reflecteix, per exemple, en el cant del Trisagi, cant que Zekiyan esmenta en la part litúrgica, indicant l'afegitó dels armenis, rebut dels siríacs: «Tu que has estat crucificat per nosaltres.» Aquest afegitó no hi era en els períodes de comunió amb Constantinoble i apareix en els períodes de posició anticalcedoniana. Sobre això es pot veure el meu estudi sobre el Trisagi: «Le Trisagion: une formule brève en liturgie comparée», en R. Taft – G. Winkler (eds.), *Comparative Liturgy fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)* (Orientalia Christiana Analecta 265), Roma 2001, pp. 495-562 (aquest punt, pp. 548-549). En el concili de Dvin (554) Armènia rebutja el concili de Calcedònia, rebuig que serà definitiu als inicis del segle VIII. És tot un procés de resistència a les pretensions polític-religioses de Constantinoble.

D'altra banda, Zekiyan mostra l'esperit d'obertura de l'Església armènia, el seu esperit ecumènic, reflectit modernament en les declaracions doctrinals entre l'Església armènia apostòlica i l'Església catòlica, però que té unes arrels segles enrere. Els principis per a la relació entre les Esglésies exposats per Nerses Xnorhali en el segle XII són d'una actualitat i vitalitat extraordinàries, Zekiyan els resumeix en set apartats (pp. 53-55). En podríem destacar alguns punts: a) la unió és obra divina; per tant, és condició preliminar la pregària; b) l'únic requisit necessari és la veritat de la fe en la caritat; no es pot exigir de l'altre res que no sigui necessari per a la unitat de la fe; c) la unió ha de ser una obra comunitària, s'hi ha de comprometre la comunitat eclesial; d) cal una preparació psicològica, en el sentit de la caritat cristiana, que ha de dur a oblidar el passat; e) cal un mutu respecte en la caritat, la igualtat i la franquesa en els col·loquis, cosa que demana una gran humilitat; f) no hi ha d'intervenir cap interès polític o cap consideració humana.

La segona part de la Introducció presenta la figura de Gregori de Narek (ca. 950 – ca. 1010): uns apunts biogràfics, l'elenc dels seus escrits i l'estudi de la seva obra màxima, la més llegida pels armenis després de la Bíblia, joell de la literatura armènia i de la literatura universal, el *Llibre de lamentació*, conegut també com a «Narek», una mica com *La imitació de Crist* és coneguda també tradicionalment, amb una forma més breu, com «el Kempis». Quan tingué lloc, l'any 1915, el *Metz Yeghern*, el «Gran Mal», és a dir el genocidi armeni per obra dels Joves Turcs, molts moriren murmurant fragments del «Narek». Narek és el nom del monestir de Gregori. Per això ell fou anomenat Gregori Narekatsi, és a dir Gregori de Narek. L'estudi i la presentació d'aquesta obra ocupa aquesta segona part de la Introducció, però també la tercera part, escrita per

Claudio Gugerotti. Entre Zekiyan i Gugerotti estudien, en una anàlisi molt aprofundida, el pensament de Gregori, en general, i el contingut concret del *Llibre de lamentació*. La introducció es clou amb una abundant bibliografia.

La segona meitat del llibre l'ocupa la traducció italiana del *Llibre de lamentació*. El «Narek» és un llibre de caràcter penitencial. En certa manera es podria comparar, segons Zekiyan, a les *Confessions* d'Agustí d'Hipona. L'obra és composta de 95 capítols anomenats «ban», terme equivalent al grec «logos», traduït aquí per «paraula». Aquests «ban» o paraules es poden agrupar en tres grans seccions o llibres: a) *ban* I-XXXIII; b) *ban* XXXIV-LXXIV; c) *ban* LXXV-XCV. En aquest volum Zekiyan tradueix la primera secció, és a dir els *ban* I-XXXIII. Gregori, gran poeta, escriu aquesta obra en vers, característica que ha volgut mantenir la traducció italiana, mirant de conservar tipogràficament la unitat del vers. Una pregària a l'Esperit Sant que es troba al final del *ban* XXXIII fou introduïda per Nerses Lambronatsi (s. XII) en la litúrgia i és encara recitada pel bisbe abans d'iniciar la celebració eucarística.

Aquest volum prestarà sens dubte un gran servei als cristians per a conèixer l'Església armènia, la seva espiritualitat, la seva riquesa doctrinal, com també per a gaudir d'un text literari de primera categoria i, a través de la seva vestimenta poètica, per a penetrar en la mística del Narekatsi. Cal felicitar els autors, com també les Edizioni Studium, que ofereixen aquesta col·lecció de tan alta qualitat.

Sebastià Janeras

Joaquim GARRIGOSA, *Els manuscrits musicals a Catalunya fins al segle XIII* (Emili Pujol 2), Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs 2003, 482 pp.

Aquest volum és la publicació de la tesi doctoral de l'autor, dirigida pel professor Anscari M. Mundó, i defensada a la Universitat Autònoma de Barcelona. El volum conté l'inventari més extens que mai s'hagi fet dels antics manuscrits musicals catalans anteriors a l'any 1300, però els seus objectius van molt més enllà. Calia fer aquest valuós catàleg precisament per a poder estudiar a fons, amb el màxim de dades possibles, la notació pneumàtica catalana, aïllant-ne les característiques més essencials que la defineixen, els seus orígens, la seva llarga evolució al llarg dels segles X-XII, i la data i les causes en què arreu de Catalunya va ser substituïda per la notació aquitana. En l'inventari, l'autor arriba a esmentar 475 manuscrits íntegres i fragmentaris dels segles IX-XII, escrits i utilitzats a Catalunya, en notació pròpiament catalana i en notació aquitana. Cal recordar que el millor inventari d'aquesta mena de manuscrits, fins ara existent, era el d'Higini Anglès, publicat l'any 1935, que només n'esmenta 65. Aquests, manuscrits, pràcticament, es conserven en les biblioteques i en els arxius civils i eclesiàstics de Catalunya, amb preferència, com és lògic, dels últims. Alguns, però, es conserven en les biblioteques de Brusel·les, Copenhaguen, l'Escorial, Lleó, Osca i París. Amb aquesta riquíssima base documental, l'autor inicia el seu estudi sobre l'antiga notació pneumàtica catalana. Comença amb l'anàlisi molt detallada d'uns 25 testimonis que són els més antics i presenten la característica de poder ser datats amb molta seguretat, entre els quals hi ha l'antífona hispana «Surgite sancti» escrita en el marge inferior de l'acta original de la consagració de l'església de Sant Andreu del Castell de Tona, del mes de gener de l'any 889, i les antífones musicades del Sacramentari de la

catedral de Vic, fet escriure pel bisbe Oliba en consagrar la gran catedral osonenca l'any 1038. La primera, a més, sembla ser la peça musical de tot l'Occident cristià datada amb precisió. A partir d'aquesta anàlisi minuciosa, l'autor pot amb seguretat traçar les principals característiques de la notació catalana i fer-ne veure l'evolució des del segle IX fins a mitjan segle XII, moment en què, per raons pràctiques, la notació aquitana, amb diestematia més clara i fixada sobre quatre línies, la substituï. En les conclusions, Garrigosa es referma amb la idea que la notació catalana apareix en el darrer terç del segle IX, paral·lelament a l'aparició de totes les altres notacions musicals occidentals. Cal cercar el seu origen, però, més aviat en la zona narbonesa, d'on s'hauria introduït a les esglésies catalanes quan aquestes s'anaven organitzant. És una notació des dels seus inicis ben definida, que no depèn de cap altra família musical, malgrat que presenta algunes similituds amb la notació visigòtica i altres notacions italianes, franceses i angleses, sense excloure del tot que pugui estar en relació amb una notació pre-aquitana. Pertany a la família dels anomenats pneumes-accents. Al llarg dels segles X i XI evolucionà, adaptant-se a la diestematia, sempre amb l'intent d'ajudar a la fidelitat dels cantors en la interpretació de les melodies, sense, però, arribar a assolir la perfecció de l'esmentada notació aquitana, cosa que serà la causa del seu abandó en els escriptors catalans ja abans de l'any 1200. A més, no ha existit una notació mixta catalano-aquitana que sigui una barreja dels dos sistemes musicals. Al final, el lector trobarà una extensa bibliografia sobre el tema, la llista de tots els manuscrits litúrgics que l'autor ha estudiat a la Biblioteca Nacional de França, a París, l'índex de les 57 biblioteques i arxius on es troben els manuscrits estudiats, una col·lecció de 26 làmines que reproduïxen els més importants manuscrits utilitzats, i els manuscrits classificats segons la seva tipologia litúrgica. És una obra que, a més de donar molta llum en el tema, servirà, amb el seu valuós catàleg, per a ulteriors recerques.

Miquel S. Gros i Pujol

Miscel·lània Litúrgica Catalana XII, Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, Institut d'Estudis Catalans 2004, 398 pp.

La Societat Catalana d'Estudis Litúrgics, de l'Institut d'Estudis Catalans, continua les seves activitats científiques amb la publicació d'aquest nou volum, que ja és el dotzè de la seva *Miscel·lània Litúrgica Catalana*. El volum s'obre amb un «In memoriam» dedicat al Dr. Robert Amiet, professor de litúrgia a l'Institut Catòlic de Lió, mort l'any 2000, que va ser membre de l'esmentada societat des de l'any 1979. La memòria és signada per Alexandre Olivar, i va seguida d'una selecció dels seus llibres i articles sobre temes litúrgics, formada per 61 títols. Els articles del volum són dividits, com en els volums anteriors, en estudis i textos. Entre els primers hi ha un article de Gabriel Bayés sobre les antigues col·lectes sàlmiques de l'ofici hispànic i la seva transformació en oracions d'antífones; un estudi del musicòleg Karl-Werner Gümpel, professor de la Universitat de Louisville, a l'Amèrica del Nord, sobre l'obra del monjo Oliba de Ripoll, el primer tècnic català conegut en qüestions musicals, i una nova interpretació de la iconografia del cèlebre tapís de la Creació de la catedral de Girona, signada per Lily Arad, professora de la Universitat Hebrea de Jerusalem. En la secció dels textos, Alexandre Olivar estudia i publica un fragment de sacramentari de mitjan segle XI, procedent de la

parròquia de Santa Eugènia de Berga, prop de Vic, escrit pel canonge Ermemir Quintilià, autor del Sacramentari de Vic, fet escriure pel bisbe Oliba l'any 1038, i d'uns fragments de sacramentari procedents de la parròquia de Sant Julià de Vilatorrada, també a la Plana de Vic. El qui signa aquesta nota, a continuació, estudia i publica el Pontifical de Vic, Arx. Cap., Ms. 104 (CV), un dels manuscrits litúrgics catalans més importants que s'han conservat perquè conté gairebé tot l'ordinari catalano-narbonès creat a la seu de Narbona entorn de l'any 800 en suprimir-hi l'antiga litúrgia hispana. Té tants textos hispànics que fins ha merescut el nom de «Liber Ordinum» de Vic. Després, Rafael Ginebra i Molins hi continua publicant els antics inventaris de la catedral de Vic. En aquest nou lliurament hi transcriu i estudia l'inventari de Tresoreria de l'any 1414. Encara que més tardà, perquè ja és de mitjan segle XVII, són també molt importants els inventaris de l'argenteria litúrgica i cultural del monestir de Montserrat publicats a continuació per Xavier Altés i Aguiló. Pertanyen als anys 1641 i 1649, i foren fets en traslladar tota aquesta gran quantitat de peces a Barcelona, per a posar-lo a resguard de les tropes castellanes durant la Guerra dels Segadors. El primer inventari és format per 190 lots de peces, entre les quals hi ha calzes, custòdies, corones de la Verge i de l'infant Jesús, làmpares..., mentre que en el segon només s'hi esmenten 175 lots. Les notícies van il·lustrades amb referències tretes d'altres documents que les complementen. Sap greu constatar que d'aquest fabulós conjunt d'orfebreria ara només es conservi el calze i les canadelles que l'emperador Ferran III d'Àustria regalà al monestir l'any 1641. Josep Galobart, després, publica la Consuetud de la parròquia de Sant Andreu de Castellcir al Moianès, escrita l'any 1666 pel rector Francesc Coma. És un text molt interessant, perquè, a més de descriure força detalladament el temple parroquial i els seus altars i tots els objectes de culte, també parla de la rectoria, dels volums que hi havia a l'arxiu parroquial, del terme de la parròquia amb les cases que el formaven, dels costums litúrgics propis, de les confraries que aplegaven els feligresos i dels drets que el rector tenia per al seu manteniment. És, certament, una de les consuetes del segle XVII més completes i detallades que es coneixen. El volum acaba amb l'edició i estudi d'un processoner de la catedral de Girona compilat l'any 1619, fet per Gabriel Roura, degà i canonge arxiver de la seu gironina. Dels textos publicats, quan és possible, se'n dona reproducció fotogràfica. Tots aquests estudis i textos són de la màxima importància per a conèixer més bé la tradició litúrgica de les nostres esglésies i els objectes de culte que s'hi empraren, objectius principals de l'esmentada Societat Catalana d'Estudis Litúrgics.

Miquel S. Gros i Pujol

Pádraig Ó RIAIN (ed.), *Four Irish Martyrologies: Drummond, Turin, Cashel, York* (Series 115), London: Henry Bradshaw Society 2002, XIV + 260 pp.

La gran Bradshaw Society anglesa publica en aquest volum quatre martirologis irlandesos. Són els martirologis de Drummond, de Torí, de Cashel i de York. El primer, el de Drummond, ara es conserva a la Pierpont Morgan Library de Nova York, on porta la sigla Ms. 627. Procedeix del Castell de Drummond, a Escòcia, d'on té el nom que actualment porta. Com que s'hi esmenta sant Cóemgen, hom ha pensat que podria procedir de l'església de Glendalough; hi ha, però, qui més aviat el creu procedent d'Armagh, a Irlanda del Nord. L'editor del volum també és d'aquesta opinió. Hauria

estat escrit entorn de l'any 1170. El segon martirologi, el de Torí, es troba a la Biblioteca Nacional d'aquesta ciutat, on porta la sigla D IV 18. També sembla ser d'entorn de l'any 1170, i pel seu santoral podria venir de la zona de Tara, al nord-est de Kilmessan. El tercer, anomenat de Cashel perquè sembla provenir d'una església d'aquest bisbat, només es conserva en una edició feta per J. Colgan l'any 1645, mentre que l'últim, el de York, molt fragmentari, també es troba en l'esmentat manuscrit de Torí D IV 18. Ambdós ja semblen del final del segle XII. Els dos primers i l'últim, bàsicament són escrits en llatí, mentre que el tercer ho és en irlandès. Pel seu contingut es veu que són reduccions, tirant a calendaris, del martirologi pseudo-jeronimià, amb influències dels martirologis carolingis. Al final del volum hi ha una extensa bibliografia referent al tema, seguida dels índexs dels noms de persona, un índex general de tots els noms, i les citacions de còmput i de tipus astronòmic que contenen. L'edició és molt acurada i reeixida, com totes les de la Henry Bradshaw Society. Per la nostra part només hi trobem a manca la reproducció fotogràfica d'algunes pàgines dels dos manuscrits utilitzats.

Miquel S. Gros i Pujol

Gabriel SEGUÍ I TROBAT, *El Missal Mallorquí de 1506* (Col·lectània Sant Pacià 79), Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya – Centre d'Estudis Teològics de Mallorca 2003, 572 pp.

L'obra que recensionem conté, no solament l'estudi doctoral del Missal Mallorquí de 1506, sinó també la seva edició segons l'exemplar de la biblioteca Bartomeu March, tesi defensada a l'Institut Superior de Litúrgia de Barcelona i publicada a la col·lecció Sant Pacià de la Facultat de Teologia de Catalunya.

El Missal Mallorquí de 1506 és un missal plenari, de tradició mallorquina romana, que prové del culte catedralici i ha estat adaptat a les celebracions d'esglésies menors. És l'únic missal pre-tridentí publicat per la diòcesi de Mallorca, amb l'aprovació del bisbe i del capítol de canonges, abans de l'adopció del missal romà tridentí de Pius V, en 1570. Aquest missal va ser preparat pel clericat de la seu mallorquina, tenint en compte els textos que s'usaven en aquell temps a l'església catedral de Mallorca, amb inserció dels formularis votius i memòries de sants. No s'hi troben altres textos que no corresponguin al missal per a la celebració de la missa, exceptuant els del sagrament del matrimoni i les oracions per a les benediccions del dia de sant Blai i de santa Àgata.

El fet que sigui un missal pre-tridentí li dona la llibertat per a la creativitat, abans de la unificació de la litúrgia romana amb la imposició dels llibres tridentins. Encara que segueix la litúrgia romana, aquest missal és molt proper als missals catalans de l'època, amb elements molt característics arrelats a l'illa, com és, per exemple, la riquesa eucològica del santoral, i els costums i creences també arrelats després de la reconquesta. Aquest fet demostra una bona tasca d'inculturació litúrgica. S'hi troben, per exemple, els sants més populars de l'edat mitjana mallorquina, com les santes Apol·lònia i Pràxedes, els sants Roc i Nope, o la festa de l'Àngel custodi de la pàtria, sants de tradició ben catalana.

Com en altres missals i ordinaris catalans, per exemple l'Ordinari d'Urgell, de 1536, o l'Ordinari de Barcelona, de 1501, model de l'Ordinari de Mallorca de 1516,

també en el Missal de Mallorca de 1506, l'autor que n'ha fet l'estudi, hi ha descobert restes dels santorals hispànics i de la litúrgia catalano-narbonesa, que ja es troben també a la base dels missals medievals mallorquins manuscrits.

Pel que fa a la tradició mallorquina, cal destacar la relació del santoral amb les relíquies dels altars i capelles de la seu mallorquina, i al mateix temps l'absència de memòries de mallorquins amb culte molt popular arreu de l'illa, com són, per exemple, Ramon Llull o Cabrit Bassa.

El llibre que presentem és prologat per Joan Bellavista, que explica la importància d'aquest Missal de Mallorca i el grau de representativitat, atès que es basa en missals i manuscrits anteriors de la mateixa seu mallorquina, essent un bon llegat per a la història del culte i per a la mateixa teologia.

El llibre consta d'una breu presentació, feta pel mateix autor, a fi de demostrar la importància del coneixement històric local com a fonament de la reforma litúrgica duta a terme pel Concili Vaticà II. També explica l'opció metodològica i els criteris de l'edició. Després de les observacions i símbols, presenta les fonts editades i manuscrites, amb un apèndix de textos paral·lels importants, tant impresos com manuscrits. La bibliografia és important i molt completa.

En el capítol primer presenta el Missal de Mallorca de 1506 en el procés de la producció litúrgica de l'Església de Mallorca. En el capítol segon descriu el llibre en la seva part exterior i explica el nombre d'exemplars que se'n conserven. En el capítol tercer, l'autor aprofundeix en la història de la redacció, pervivència i importància d'aquest missal, així com la seva edició, iconografia i música. Els formularis i peces no identificats, totalment o parcialment, en les seves fonts, és el que tracta en el capítol quart, mentre que en el capítol cinquè fa una anàlisi comparativa dels seus formularis, amb comentaris litúrgics, històrics i teològics. Finalment, dedica el capítol sisè als aspectes doctrinals i devocionals de més relleu. Segueixen les conclusions, amb uns quadres comparatius per a arrodonir la contextualització del missal en la tradició litúrgica catalana. En la segona part del llibre —com ja hem dit— s'hi troba l'edició del text, i va seguida d'un índex de fórmules eucològiques. Clou el treball publicant cinc làmines il·lustratives del Missal Mallorquí de 1506.

Aquest treball és de gran importància perquè ens dona a conèixer més i millor la nostra litúrgia catalana, en una Església concreta d'arrels catalanes, com és l'Església de Mallorca. Ha estat un treball fecund que ha sabut fer Gabriel Seguí, bibliotecari, professor i estudiós de la sagrada litúrgia, que es mereix una triple felicitació: primerament, per l'extraordinari treball, ben fet, en l'estudi d'aquest missal; en segon lloc per la transcripció del text complet del missal; i, finalment, per la seva publicació dins la «Col·lecció Sant Pacià» de la Facultat de Teologia de Catalunya.

F. Xavier Parés i Saltor

Joaquim M. PUIGVERT (ed.), *Les visites pastorals. Dels orígens a l'època contemporània* (Fonts 3), Girona: Biblioteca d'Història Rural 2003, 302 pp.

El volum conté els treballs presentats en una jornada d'estudi sobre les «Visites Pastorals», celebrada a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, conjuntament amb altres associacions gironines dedicades a la recerca de la història rural.

L'objectiu primer era reflexionar sobre la importància que aquesta mena de documents té per a refer molts aspectes de la vida rural que escapen a tota l'altra documentació conservada, especialment la de tipus notarial, que sempre acostuma a ser la més nombrosa. L'obra s'inicia amb una introducció signada per Joaquim M. Puigvert, l'editor del volum, on explica el perquè de la jornada d'estudis. Després, els quatre col·laboradors, conjuntament, publiquen una extensa nota de tipus historiogràfic, on expliquen l'ús que fins ara els investigadors han fet de les visites pastorals, des del P. Enrique Flórez, a mitjan segle XVIII, fins als nostres dies, en les seves recerques estrictament històriques, especialment les de tipus local, i també en la història de l'art i de l'arqueologia, com és el cas de Josep Gudiol i Cunill, i en estudis sociològics, de geografia humana i d'antropologia. A continuació, Lluís Monjas presenta com en l'edat mitjana es realitzaven aquestes visites a les parròquies, de quina manera actuava el visitador i el seu seguici, els qüestionaris previs, els formularis emprats i els edictes de visita, el cerimonial, i l'espínosa qüestió dels drets de visita, entre molts altres aspectes. A més, també insisteix en les possibilitats reals que aquests documents tenen per a poder fer conèixer molts aspectes de la vida del clergat i dels feligresos, sobre l'economia de les comunitats parroquials, la demografia i l'expressió de la religiositat popular. El segon capítol és signat per Xavier Solà i Colomer, en el qual es parla especialment de les visites pastorals post-tridentines, des de la segona meitat del segle XVI fins a les darreries del segle XVII, que és l'àmbit de les seves recerques. Tracta dels períodes, de la durada i dels itineraris de les visites, dels bisbes reformadors que hi intervingueren, dels manaments que feien i de la publicació de l'acta de la visita, de prohibicions i dels càstigs que de vegades imposaven als clergues i als laics, dels drets de visita «ad limina apostolorum» quadriennals que els bisbes havien de fer a la cúria papal. Hi fa també un resum sobre tot el que els historiadors poden trobar en els volums conservats d'aquell període de reforma eclesiàstica. Eugeni Perea, en el tercer capítol, tracta de les visites pastorals del segle XVIII, especialment en el bisbat de Tarragona, seguint més o menys l'esquema dels dos capítols anteriors, i l'esmentat Joaquim M. Puigvert, ja en el quart capítol, parla de les visites pastorals en el pas de l'antic Règim a la societat liberal del segle XIX, destacant-ne la continuïtat que tenen amb les visites pastorals anteriors i els canvis que presenten, especialment en la segona meitat del segle XIX, després de les lleis desamortitzadores. En l'últim centenar de pàgines del volum el lector hi trobarà molta documentació referent al tema. Hi ha, per exemple, el qüestionari de visita pastoral del bisbe gironí Gastó de Montcada de l'any 1329, reproducció fotogràfica de la visita feta a santa Eulàlia de Provençana l'any 1421, els decrets tridentins sobre les visites pastorals i les imatges sagrades, el decret de visita de la parròquia de sant Julià de Vilatorrada, a la Plana de Vic, de l'any 1593, alguns testimonis gràfics de visites pastorals dels últims anys del segle XIX, dels anys vint i després de la guerra civil de 1936, la descripció dels més importants fons arxivístics catalans que conserven registres de visites pastorals, així com una bibliografia específica sobre el tema, i el «curriculum» dels quatre investigadors que han col·laborat en la redacció del volum. Els seus autors, sota la intel·ligent direcció de Puigvert, han assolit de posar a mà dels investigadors un excel·lent volum sobre aquest tema, que alhora servirà per a iniciar moltes noves recerques.

Julio Luis MARTÍNEZ, «*Consenso público*» y moral social. *Las relaciones entre catolicismo y liberalismo en la obra de John Courtney Murray, S. J.*, Madrid: Universidad Pontificia Comillas 2002, 620 pp.

L'obra de Julio Luis Martínez ha estat guardonada amb el premi *José María Ramón de San Pedro* a la millor tesi doctoral defensada a la Facultat de Teologia de la Universitat Pontificia Comillas en el període dels cursos acadèmics 2000-2002.

El llibre, en sí mateix, compleix totes les característiques d'una obra científica del nivell de tesi doctoral de teologia. Consta d'una presentació de Marciano Vidal, seguit d'una introducció general on aborda les qüestions de mètode, fases de desenvolupament de la recerca, mode i ordre de l'estudi. El cos pròpiament dit del treball consta de nou capítols densament fornnits, conclusions i una extensíssima bibliografia final, científicament molt valuosa.

L'òptica innovadora d'aquest treball de recerca ètico-social teològica és una perspectiva que en l'actualitat cal aprofundir de debò, que en paraules del seu director, Marciano Vidal, és un camp nou de recerca teològica: «la nueva forma de presentación pública de la fe en las sociedades seculares y pluralista de este comienzo de milenio» («Presentación», p. 25). La decantació d'aquesta obra no apunta vers una presència pública de la fe en clau d'autoritarisme confessional ni de liberalisme individualista. L'opció tendeix vers el consens públic en el dilema privacitat-publicitat de la religió. La clau per a assentar aquesta recerca teològica ètico-social-política són les idees del jesuïta nord-americà John Courtney Murray (1904-1967). Murray fou un dels més influents i conspicus moralistes del catolicisme dels Estats Units del segle xx. Participà clarividentment en les perspectives del decret de llibertat religiosa del Concili Vaticà II. Delimità el tractament del consens públic i privatització de la religió a partir del tradicional concepte catòlic del bé comú, però enriquit amb aportacions de la filosofia contractual, principalment de John Rawls, i del fonament moral del Dret. Liberalisme, catolicisme i comunitarisme són els eixos argumentatius d'aquest admirable treball científic.

Els temes estan sistematitzats de la següent manera: Cap. 1: «John Courtney Murray, S. J. (1904-1967) en el contexto de la sociedad y de la Iglesia norteamericana en el siglo XX» (pp. 39-90). Cap. 2: «La libertad religiosa, horizonte del consenso público» (pp. 91-140). Cap. 3: «“E pluribus unum”: El consenso público ante la “propuesta americana” y el pluralismo religioso y moral» (pp. 141-205). Cap. 4: «La moralidad pública: La sociedad en busca del bien común» (pp. 207-278). Cap. 5: «Ley natural: Base ética del consenso público» (pp. 279-341). Cap. 6: «Murray ante la “privatización” de la religión en el liberalismo moderno» (pp. 343-400). Cap. 7: «La misión de la Iglesia en el consenso público: Diálogo con el mundo e implicaciones para su vida interna» (pp. 401-453). Cap. 8: «Los modos del discurso público: ¿“Filosofía pública” y/o “Teología pública”?» (pp. 455-517). Cap. 9: «La contribución del pensamiento de J. C. Murray a la presencia pública de la moral social cristiana: Valoración, balance y perspectivas» (pp. 519-565). «Conclusiones generales» (pp. 567-587). «Bibliografía» (pp. 589-620).

De totes aquestes dimensions de la moral social i la seva projecció actual en la missió social de l'Església enmig d'una societat caracteritzada pel pluralisme, la democràcia i la secularització, en destaco les conclusions finals del mateix autor, claus per

a orientar el discerniment de l'Església en la seva missió en el món: a) Sortir de la situació d'insignificància pública, confiant en el potencial humanitzador de l'Evangeli. b) El subjecte protagonista de la presència pública és el conjunt de la comunitat eclesial, no sols la jerarquia. En aquest sentit, cal donar importància al diàleg, la participació, la corresponsabilitat i la subsidiarietat dins l'Església. c) L'objectiu de la seva presència és coadjuvar a la construcció d'una societat més responsable i més disponible per a la vida democràtica amb valors morals i no solament en el terreny dels guanys d'influència social. d) Potenciar fòrums d'inspiració cristiana on reconèixer el pluralisme i el diàleg. Segons Murray, la universitat catòlica hauria de tenir un especial paper social. e) Totes les institucions, comunitats i individus treballaran pel bé comú i es mouran dins l'ordre públic; renunciar a la temptació d'imposició o de privilegis en el poder polític estatal.

Auguro un brillant futur a aquest enfocament de la moral social suara presentat, sobretot tenint en compte la necessitat de fornir una moral social «constructiva», on les opcions i decisions ètiques tinguin valor d'esperança positiva davant el repte de la construcció d'una ciutat digna de l'home, propugnada per l'exhortació post-sinodal *Ecclesia in Europa* (2003).

Antoni Babra

Pedro J. NAVARRO IBÁÑEZ (coord.), *Iglesia y Medios de Comunicación Social. El Magisterio de la Iglesia Católica. Actas del Congreso Internacional (Murcia, 20 y 21 de octubre de 2000, Auditorio y Centro de Congresos Región de Murcia)*, Murcia: Universidad Católica San Antonio 2002, 180 pp.

La Universitat Catòlica de Múrcia organitzà un Congrés Internacional sobre el tema «Iglesia y Medios de comunicación Social. El Magisterio de la Iglesia». El llibre que presento ara és la publicació de les Actes del Congrés.

De fet, la dimensió internacional del Congrés va ser poc present entre els ponents, ja que només es podrien considerar així Navarro Valls, com a director de la Sala de Premsa de la Santa Seu, i Leticia Soberón, representant del president del Pontifici Consell per a les Comunicacions Socials, John P. Foley.

El Congrés, emmarcat entre unes presentacions i unes conclusions, s'estructurà segons les línies habituals de ponències i taula rodona. De fet les ponències foren cinc, a l'inici del Congrés, i una sisena després de la taula rodona, la de José Sánchez sobre la pastoral dels mitjans de comunicació social a Espanya.

L'objectiu de fons del Congrés fou el de donar a conèixer, en l'àmbit docent de la Universitat Catòlica de Múrcia, el Magisteri de l'Església sobre els mitjans de comunicació social, perquè «avui no podríem evangelitzar eficaçment si no entenguéssim la comunicació social i els llenguatges en què s'expressa» (p. 11).

Fem un curt recorregut per les primeres cinc ponències.

La primera ponència fou la conferència inaugural del Congrés a càrrec de Navarro Valls. Hi estudia la presència de l'Església en la societat actual, societat de la comunicació i de comunicació, i demana que la relació entre Església i mitjans es desenvolupi segons una dialèctica de base professional. No s'han d'utilitzar els mitjans sinó que s'ha de participar en la seva dinàmica.

Després d'aquesta primera ponència, en certa manera introductòria, Leticia Soberón dissertà sobre la història dels documents del Magisteri sobre els mitjans de comunicació social. D'una manera molt pedagògica, Soberón presentà un quadre sinòptic (pp. 33-40) en què descrivia els diferents documents del Magisteri, situant-los en el seu context històric i també cultural, a partir del document «Mirari vos» de Gregori XVI, en què es condemna la llibertat de premsa.

Cirarda, membre de la Comissió Conciliar que elaborà l'esquema del decret del Vaticà II sobre els mitjans de comunicació, va fer una exposició molt viscuda de la seva experiència en la redacció i aprovació del dit decret, aprovació que fou possible gràcies a la intervenció del mateix papa Joan XXIII. I és que aquell decret era molt fluix i hagué de ser completat per una instrucció posterior, elaborada per la Comissió Pontifícia de Mitjans de Comunicació Social, titulada «Comunió i Progrés», en la redacció de la qual Mons. Cirarda col·laborà personalment. La conferència de Cirarda explicà la nova visió de l'Església sobre els mitjans.

José Martínez de Toda, professor a la Universitat Gregoriana de Roma, tingué la ponència més llarga del Congrés i la de més pes, en la qual va tractar de la relació entre teologia i comunicació en els documents de l'Església. També va fer un resum de les etapes històriques per les quals passà la postura de l'Església enfront dels MCS (p. 79), per a entrar en l'estudi de la teologia de la comunicació que existeix en els documents del Magisteri, a partir de la Comunió i Progrés, el primer escrit on es pot trobar, segons ell, una seriosa teologia de la comunicació. Aquesta teologia sistemàtica de la comunicació, el ponent la desenvolupa després d'haver comentat les teories sobre la informació (poder de l'Estat; servei públic; servei als poderosos; comunitarietat). El seu resum seria l'afirmació que el cristianisme és la religió de la comunicació que s'inicia precisament en l'autocomunicació de Déu que es realitza en Jesús de Natzaret (CP 11). En una conclusió final, el ponent, des d'un fort subratllat sobre la cultura mediàtica actual, afirma que aquesta teologia es fa des d'una lectura «existencial de les realitats humanes de la cultura actual». La ponència acaba amb una interessant bibliografia.

La cinquena ponència, a càrrec del professor de la Universitat de Salamanca, Enrique Bonete, estudia el document «Ètica de les comunicacions socials», publicat pel Pontifici Consell per a les Comunicacions Socials l'any 2000. Ho fa en dues parts ben diferenciades. En la primera part, posa el context ètico-cultural del document (postmodernitat, utilitarisme, relativisme), i en la segona, fa l'anàlisi ètico-filosòfica del document. El ponent centra l'objectiu del document en la defensa de la dignitat de la persona humana i conclou en la recerca de nous principis ètics per a la comunicació social: la pròpia dignitat (inspirat en Kant), la transparència econòmica i la receptivitat de les crítiques i opinions d'altres persones.

Com deia al principi d'aquesta crònica, després de les cinc ponències primeres hi hagué una taula rodona en la qual es demanava a quatre periodistes la seva visió sobre la tasca dels comunicadors catòlics: «Cristians periodistes. Periodistes cristians.»

El temes tractats foren: 1) La pràctica del periodisme que s'enfronta a quatre normes, que van en la línia del «no existeix la veritat objectiva»; 2) El cristià davant els MCS, amb consciència crítica i sense idolatrar-los; 3) L'honestetat del periodista; 4) El tema religiós té espai en els MCS: hauria de ser una paraula significativa.

Conclou les sessions una sisena ponència, la del bisbe de Sigüenza-Guadalajara, José Sánchez, president de la Comissió Episcopal de MCS de la Conferència Episcopal

Espanyola. La seva ponència es distribueix en tres parts: la primera part està enfocada a l'evangelitzar «en» la societat de la informació i «envers» la societat de la informació, amb una al·lusió a l'autoevangelització (o conversió) de l'Església a la Pastoral dels MCS. La segona part analitza la situació i els projectes de la Comissió Episcopal que ell presideix, amb un accent especial en la formació dels agents de comunicació social, i la tercera part passa revista als efectius de l'Església en l'àmbit dels MCS espanyols, els actuals i els possibles de futur. El ponent acaba subratllant la importància de les facultats de Comunicacions Socials, lloant la iniciativa de Javier Azagra, que fou el fundador d'aquesta facultat a la Universitat Catòlica de Múrcia, on precisament se celebra el Congrés.

Les conclusions del Congrés són presentades al final del llibre. Tanmateix no són més que un resum del que acabo d'escriure en aquestes línies. Espero que hagi pogut presentar-lo en tots els seus valors, que són molts, i també en els seus límits. En definitiva, les conclusions presenten explícitament o implícitament els reptes que la societat de la comunicació social presenta a l'Església a Espanya.

Ignasi Salvat

AA. VV., *Desafíos globales: La Doctrina Social de la Iglesia hoy (Actas del IV Congreso «Católicos y la Vida Pública»)*, 2 vols., Madrid: Fundación Universitaria San Pablo-CEU y Fundación Santa María 2003, 1.097 pp. i 1.085 pp.

L'obra conté les actes finals del quart congrés «Católicos y la Vida Pública», celebrat a Madrid del 15 al 17 de novembre del 2002. Entre el primer volum i el segon sumen 2.182 pàgines. Consta de les paraules protocol·làries de presentació a càrrec de les autoritats eclesiàstiques i acadèmiques avinents al cas, per a passar, posteriorment, a l'exposició dels temes abordats per les diverses intervencions, taules rodones i comunicacions (65 comunicacions en el primer volum i 56 en el segon).

Els títols de les cinc sessions són: 1) «Vigencia y actualidad de la Doctrina Social de la Iglesia»; 2) «Hombre, trabajo y empresa»; 3) «Políticas solidarias»; 4) «Poder y subsidiariedad»; 5) «La nueva evangelización de la cultura». Els temes tractats, doncs, s'han centrat principalment en l'economia i la cultura sota el guiatge de la Doctrina Social de l'Església, entesa, en gran part, com a gran patrimoni comú de la humanitat.

La gran varietat i qualitat de les diverses intervencions fan impossible una valoració homogènia dels textos, entre altres coses, perquè cadascú parteix d'arguments molt particulars, encara que tots apuntin vers la mateixa direcció. De totes les ponències en destaco una per ser la que més està centrada en el lema convocant del congrés. És la ponència de Ignacio Buqueras, sobre «los católicos y la sociedad civil», on precisa que «vida pública» és un camp propi de presència i d'evangelització dels laics, que és una activitat complexa i de gran amplitud (família, educació, treball, política). També distingeix entre presència dels laics (són ciutadans que individualment tenen el dret de participar activament en la vida social i política), presència pública dels laics (és la forma associada de participació) i presència pública de l'Església (és la veu de l'Església, per mitjà de la presència pública dels laics en la societat civil).

En síntesi, el propòsit de les Actes del «IV Congreso "Católicos y la Vida Pública"» és ser un reflex de l'estat de la qüestió sota el prisma del Magisteri social, vist per

professionals catòlics implicats en les diverses activitats temporals, on els problemes de la nostra època malden per trobar conjuntament orientacions, més que no pas solucions definitives.

Antoni Babra

Javier HERVADA, *Coloquios propedéuticos sobre el Derecho canónico* (2ª edició corregida i augmentada), Pamplona: Navarra Gráfica Ediciones 2002, 182 pp.

L'any 1990 es publicava aquest llibre, i es reimprimia dos anys més tard pel seu èxit. Ara tenim també la sort de comptar amb la segona edició corregida i ampliada, que ens suscita un interès renovat sobre el dret canònic.

Tal com exposa el mateix Hervada en la nota introductòria a aquesta segona edició, «era el comienzo del último decenio del pasado siglo y apuntaba una nueva generación de canonistas —después de la debacle posterior a 1965, con la terminación del II Concilio Vaticano—, una nueva generación con deseos de superar la crisis antijuridista, anticanónica, pero no volviendo a antiguos esquemas metodológicos, sino buscando una renovación metodológica de la ciencia canónica. Este libro, que es fundamentalmente de teoría epistemológica y metodológica, sobre los esquemas nuevos del método sistemático, los grados del saber, la pureza metódica formal y la distinción en ramas, ofrecía y ofrece una de esas posibles vías de renovación metodológica» (p. 9).

L'autor, com és conegut, és un destacat professor i especialista en dret canònic i filosofia del dret, que sempre s'ha sentit molt proper al dret eclesiàstic de l'Estat. Aquestes són les seves especialitats, que, a més a més, donen un caire molt particular a les seves obres. En aquesta, dedicada al dret canònic, per exemple, no falten reiterades referències a la filosofia i a Aristòtil, encara que d'una manera especial a Tomàs d'Aquino. És evident que el dret natural i les tesis de l'Aquinat són molt presents en el text.

Com en altres ocasions, ens ofereix un llibre lleuger i viu, escrit en forma de diàleg, un gènere literari, aquest, que «facilita mucho la lectura en temas que de por sí son difíciles y en el estilo habitual pesados» (p. 10). Tot indica que l'autor vol fer-nos pensar sobre les qüestions plantejades, fent servir hàbilment exemples que faciliten la lectura, fent-la amena.

El tema tractat consisteix en qüestions bàsiques i fonamentals del dret canònic com a ciència jurídica, si bé cal destacar que en aquesta edició l'autor hi ha afegit un capítol sobre tècnica jurídica, «tema arduo y árido, mas a mi parecer muy conveniente» (p. 10). El capítol XV és un capítol molt extens, quasi la meitat de la publicació, que recull el contingut d'altres escrits de l'autor. És per això que es pot parlar de dues parts ben diferenciades.

La primera part, que identifico amb els capítols I a XIV, comença descobrint «Tres vicios del canonista». Es posa de manifest que l'existència de la ciència canònica, indubtable per altra banda, pot ser aniquilada pel teologisme, pel pastoralisme i fins i tot pel pseudo-teologisme, els quals donarien lloc a una falsa canonística. No s'ha de confondre la ciència jurídica canònica amb la teologia, la pastoral o la pseudo-teologia.

El canonista és jurista i, per tant, la seva tècnica i el seu mètode han de ser jurídics, si bé no es pot oblidar de la ciència teològica i la ciència pastoral, pel fet d'estar ínti-

mament unides. Alhora es destaca que «el objeto material de la ciencia canónica es la Iglesia y sus componentes; más exactamente, son las relaciones sociales de naturaleza eclesial, lo cual deja fuera todo el mundo secular» (p. 28). Així, doncs, aquest objecte material no es concreta en les lleis de forma principal, ja que aquestes només interessen en quant ordenen la realitat social.

La ciència canònica, en la seva consideració de ciència jurídica, té per objecte formal «lo justo, esto es, la perspectiva de la justicia. Se trata de determinar qué es lo justo en la Iglesia, es decir, conocer las relaciones jurídicas» (p. 31). Així mateix Hervada ens diu que «justicia no hay más que una: dar a cada uno lo suyo. En conclusión, ser canonista es ser jurista. Eso sí, en un contexto de fe. El canonista actúa bajo la luz de la fe» (p. 37).

Tot seguit s'intenta deixar ben clar que en l'Església existeix vertader dret i vertadera justícia, per a continuació parlar de la llei, «causa y medida del derecho», encara que no l'única: «Para conocer el derecho debe conocerse la ley, esto es, se la debe interpretar correctamente. Por lo tanto, función importantísima del jurista —del canonista— es la *interpretatio legis* [...] El canonista —el jurista en general— no está al servicio de la ley, sino al servicio del derecho, de lo justo. Su función no se acaba con la interpretación de la ley, sino con la determinación de lo justo [...] La juricidad o esencia de lo jurídico residen en el derecho, en lo justo, y consiste en la relación de débito o deuda, que comporta una exigibilidad [...] Una ley es jurídica cuando actúa como causa o medida del derecho, de lo justo» (pp. 48-49). Per altra banda, precisant que hi ha una sola justícia, s'aclareix que es pot parlar de tres formes d'aquesta: la justícia commutativa, la justícia distributiva i la justícia legal.

També ens parla Hervada de l'equitat que millora la justícia i afavoreix el bé comú: «La equidad es la justicia matizada por otras virtudes y *lo equitativo* es el resultado de conjugar los deberes de justicia con otros deberes» (p. 57). Les funcions de l'equitat són temperar el deure i acomodar el dret.

Més endavant l'autor insisteix en el tema del mètode, exposant que la ciència canònica requereix el seu propi mètode, el mètode jurídic, és a dir aquell mitjançant el qual es pot determinar allò just en l'Església, sense oblidar altres dades i altres ciències, com la teologia, la pastoral o la història. És per això que es parla de la necessitat de «pureza metódica formal» i no de pureza metòdica total.

Així mateix distingeix diferents branques en el dret canònic, fruit de l'aplicació del mètode sistemàtic, que complementa el mètode exeegètic: part general, dret constitucional, dret de la persona, organització eclesiàstica, dret administratiu, dret penal i dret processal.

A continuació es tracta el tema de la teoria fonamental del dret canònic, com una novetat en la canonística que «nace de la observación de que el conocimiento jurídico —y en concreto el canónico— no es un acto o proceso único, sino que se descompone en distintos niveles, que se caracterizan por su distinto grado de abstracción y sus modos típicos de conceptualizar» (p. 68). Es diferencia entre un coneixement jurídic o canònic singular concret i un altre d'abstracte, en el qual es distingeixen, a més a més, dues dimensions, la positivitat i la fonamental, que en qualsevol cas conformen un únic saber ordenat cap a l'aplicació pràctica i a la resolució de casos. Si bé una vegada el coneixement canònic assoleix l'abstracció i el Misteri de l'Església, per a deduir la seva dimensió jurídica, arribem a aquest pla superior al científic-tècnic, «es el nivel fundamental u ontológico, que, en cuanto conjunto de conocimientos constituido en

una disciplina; recibe el nombre de Teoría Fundamental del Derecho canónico [...] Este conocimiento alcanza mayor profundidad que el científico-técnico [...] su abstracción es más intensa y llega a las causas últimas del fenómeno jurídico, así como a la íntima esencia de las instituciones canónicas [...] Su autonomía reside en que no se limita a las fuentes empíricas y fenoménicas. Mira directamente al Misterio de la Iglesia y de ahí deduce sus conclusiones. No ve el Derecho canónico tal como está positivizado, sino según se deduce del Misterio de la Iglesia [...] Por su mayor profundidad aporta nuevas luces para la comprensión del ordenamiento canónico» (pp. 71-72).

Per altra banda, aclareix que la teoria fonamental del dret canònic no és teologia del dret canònic. «La Teoría Fundamental opera en el nivel fundamental, distinto del nivel científico-técnico y abarca al Derecho canónico en su conjunto. Por eso, en cuanto disciplina formada por el complejo de conocimientos obtenidos a nivel fundamental, es una especialidad dentro del Derecho canónico, dentro del *ars iuris ecclesialis*» (pp. 76-77).

Se'ns recorda també que la teologia i el dret canònic són dues ciències diferenciades per l'objecte formal: «La Teología tiene a Dios por objeto formal, mientras que el objeto formal de la ciencia canónica es lo justo» (p. 95).

El capítol XV és molt extens i constitueix la segona part del llibre. Està dedicat a la tècnica jurídica, i explica la necessitat de la renovació metodològica, encara minoritària però força avançada. Comença destacant la importància del mètode jurídic-canònic: «es el camino o modo de operar el entendimiento (en este caso la razón práctica) que lleva al conocimiento del ordenamiento jurídico y a las soluciones prácticas, acertadas y correctas, lo que en definitiva significa detectar el *ius* o *iustum* [...], de modo que se implante la justicia en cuanto consiste en *ius suum cuique tribuere*, en dar a cada uno lo suyo» (p. 105). De la mateixa manera, Hervada fa un repàs de l'exegesi i de la sistemàtica, destacant la importància i la necessitat d'ambdues, i concretant-les en la situació actual del dret canònic amb el Codi de 1983, sense oblidar la documentació del Concili Vaticà II que ha d'inspirar la interpretació d'aquest.

Respecte a la tècnica jurídica en relació amb el mètode, l'autor ens diu de forma expressa que «la técnica jurídica es el instrumental propio del método, [...] aquel conjunto de reglas, principios, conceptos, artificios y procedimientos que articulan el método jurídico, ya sea exegético ya sea sistemático. En síntesis la técnica es el *ars iuris*, las reglas del arte del derecho, ya sea en el momento legislativo, ya sea en el momento prudencial o práctico propio del jurista» (pp. 128-129). La finalitat de la tècnica jurídica és determinar el que és just, fent ús de la *interpretatio legis*, sense caure en el normativisme o legalisme.

Tot seguit l'autor comenta, de forma molt breu, els principis informadors i els diferents recursos tècnics de les diferents branques del dret canònic, atès el mètode sistemàtic, començant per la part general, en la qual accentua dos conceptes fonamentals, la *norma* i la *relació jurídica*; i dos principis, la *racionalitat* i la *formalització*. El dret constitucional el defineix com la branca de la ciència canònica que té per objecte l'estudi de la constitució de l'Església, és a dir la formació del Poble de Déu, la seva estructura i la seva organització, primàries i fonamentals. Pel que fa a la tècnica constitucional, destaca el principi de *primacia del dret constitucional*. No s'oblida Hervada de l'organització eclesiàstica i els seus principis jurídics, el *consell*, la *formalització dels mandats* i la *distinció de funcions*; del dret administratiu amb els principis de *delimitació, ús recte i perícia*; del dret de la persona i el principi de *l'autonomia privada*;

del dret penal i el principi de la finalitat de les penes; i del dret processal, respecte al qual Hervada ens diu: «El único principio general que acaso podría detectarse es el de ordenar y dirigir al proceso para llegar a la sentencia judicial justa» (p. 160).

Per últim, es dediquen alguns paràgrafs, de manera molt breu, a altres temes relacionats a la tècnica jurídica, com l'abstracció, els conceptes jurídics, la hipòtesi i les teories, i els tipus jurídics, per a acabar amb una referència al formalisme i a la publicitat, «dos medios de los que se sirve la técnica del derecho para proteger la seguridad en el orden jurídico» (p. 176).

En definitiva, som davant una bona obra sobre metodologia i tècnica jurídica a tenir en compte, que fa un repàs molt interessant de les qüestions més importants al respecte, com la importància del mètode jurídico-canònic. Així mateix, és un llibre que, a més, aconsegueix redirigir el canonista cap al mètode sistemàtic, el més adient i del qual no es pot prescindir en l'estudi actual del dret canònic, completant el mètode exegetic.

María Jesús Gutiérrez del Moral

Javier HERVADA, *Los eclesiasticistas ante un espectador* (2ª edició corregida i augmentada), Pamplona: Navarra Gráfica Ediciones 2002, 173 pp.

Després de nou anys i una valoració positiva d'aquesta obra, n'apareix la segona edició corregida i ampliada. Un llibre sobre dret eclesiàstic de l'Estat que, en qualsevol cas, no ha perdut la utilitat ni la vigència; escrit pel professor Hervada, un canonista i filòsof del dret que s'ha mantingut molt proper al dret eclesiàstic de l'Estat, i que es qualifica així mateix com un espectador d'aquesta branca de la ciència jurídica, molt ben informat.

És de tots conegut l'interès de l'autor per aquesta disciplina, i des d'aquesta particular perspectiva, com és la seva, ens ofereix un text lleuger, viu i de fàcil comprensió, tot ple, com és lògic, de referències a la filosofia i a Aristòtil, encara que d'una manera especial a Tomàs d'Aquino.

Hervada utilitza la forma de diàleg, com ja ha fet altres vegades, per a parlar-nos d'algunes de les qüestions més rellevants i més interessants del dret eclesiàstic de l'Estat. No hi trobem notes a peu de pàgina, però no fan falta. La redacció és suficientment àgil i explicativa, i en realitat la intenció no sembla ser donar-nos molta informació, sinó més aviat fer-nos pensar sobre les qüestions plantejades i per a això es fan servir exemples quotidians i, fins i tot, alguna anècdota.

El llibre es divideix en vuit capítols, més un epíleg, si bé el capítol primer amb el títol «A modo de prólogo» és una mera introducció en la qual Hervada ens explica per què decideix escriure sobre aquest tema: les seves preocupacions sobre l'estat actual dels estudis de dret eclesiàstic de l'Estat, especialment a Espanya i a Itàlia; la peculiaritat del factor religiós i la relació entre política i religió; i la concepció de la disciplina.

A continuació, en el capítol segon tracta un tema tan general i bàsic com és la llibertat de l'home, que qualifica sens dubte com a dret natural; un dret que com a tal no és necessari conquistar, o no ha de ser conquistat, sinó que es té per pròpia naturalesa. Això no obstant, l'autor conclou dient que la llibertat no és un valor absolut ja que

«está al servicio de la finalidad humana, de la que recibe el sentido y, por lo tanto, su más profunda razón de bien» (p. 32).

El capítol següent ens planteja la noció de dret eclesiàstic, i observa com alguns eclesiasticistes utilitzen una noció que no es correspon amb el que és la disciplina en qüestió. Hervada, atenent a la història del dret eclesiàstic de l'Estat, exposa que és necessari diferenciar la història de les relacions Església-Estat de la política eclesiàstica, així com del dret constitucional i del dret administratiu. A més, rebutja diferents propostes d'una nova denominació com «dret de la tolerància», «dret del pluralisme», o «dret de la llibertat de consciència», expressions que considera més pròximes al que seria una nova ciència jurídica encara poc desenvolupada i més lligada als drets humans o drets fonamentals, i que no seria en realitat dret eclesiàstic. L'autor sosté de manera encertada que «el Derecho eclesiástico es una rama específica de la ciencia jurídica con perfiles propios, distinta de la ciencia de los derechos humanos, de la que no es una parte» (p. 55). És obvi que no és admissible donar una definició del dret eclesiàstic que cenyeixi el seu objecte a la llibertat religiosa. El dret eclesiàstic té per objecte la rellevància civil del factor religiós present en la societat, el fet religiós que es manifesta no solament de manera individual, sinó també de manera social o comunitària.

En el capítol quart Hervada ens parla de llibertat religiosa i relativisme. Del relativisme ens diu que pren com a punt de partença la comprovació que en les distintes cultures i èpoques s'han acceptat com a bones o dolentes situacions i actuacions contraposades entre elles. Nega, per tant, l'existència del dret natural perquè és impossible conèixer el deure-ser, tot es basa en estimacions subjectives canviants. Ens situa així en un tema propi de la filosofia del dret per a rebutjar aquesta concepció filosòfica i qualificar-la com a insatisfactòria per a construir una bona teoria i praxi dels drets humans, entre ells la llibertat religiosa, un dret natural com ja havia destacat amb anterioritat.

Per altra banda, seguint la mateixa línia de raonament, considera que no es pot dir que aquest dret sigui un dret laic segons la concepció laïcista, propera en aquest sentit al relativisme. La concepció laïcista parteix, en paraules de l'autor, «de que todas las religiones son iguales, o todas falsas (aunque respetables), o cosas por el estilo; esto es la concepción que del hecho religioso tienen el ateísmo, el agnosticismo o el indiferentismo». Tanmateix, el dret de llibertat religiosa no es postula per les raons proposades per un lliure pensament antiquat. Avui dia és indubtable que els drets humans es basen i deriven de la dignitat humana, i és aquesta idea la que inspira la declaració del Concili Vaticà II sobre la llibertat religiosa, *Dignitatis humanae*. Per tant, resulta anacrònic parlar d'una concepció laïcista i d'una concepció catòlica de la llibertat religiosa. És més, el professor Hervada sosté que encara que l'estudiós del dret eclesiàstic sigui creient i pensi que professa la religió vertadera, no vol dir que no pugui ser respectuós amb la llibertat religiosa, i això és indubtable. Al respecte la *Dignitatis humanae* és també molt clara.

Un títol suggeridor ens ofereix tant el capítol cinquè, «La Iglesia está mal hecha», com el capítol sisè, «La Iglesia, ¿sociedad perfecta?». Amb aquestes presentacions se'ns condueix breument per un dels temes més discutits i suggestius, l'Església com a entitat sobirana i independent amb un ordenament jurídic propi. Per a Hervada, l'Església catòlica és un fenomen religiós que està fora de la societat civil però que actua en un territori que comparteix amb l'Estat, i això vol dir que el dret eclesiàstic

espanyol tindrà com a destinatari «la Iglesia católica que está en España». L'Església és una societat independent d'ordre suprem amb un ordenament jurídic primari, el dret canònic. Així mateix l'eclesiàsticista com a jurista i científic ha de reconèixer aquesta realitat, *societas perfecta*, al marge de la pròpia ideologia.

La llibertat de pensament, la llibertat religiosa i la llibertat de consciència són l'objecte del següent capítol. En primer lloc es refereix als diferents criteris doctrinals per a, tot seguit, defensar la seva tesi al respecte: són tres llibertats i tres drets diferenciats. La llibertat religiosa té per objecte la religió o relació amb Déu, i això suposa un ideari, un sistema moral, culte i observança. La llibertat de pensament té per objecte les creences, conviccions, o opinions no religioses, amb un vessant teòric i un vessant pràctic. En la seva opinió, «la libertad de pensamiento y la libertad religiosa se diferencian no tanto en la distinta calificación del ideario que amparan, como en que una ampara un ideario y otra una relación vital» (p. 130), la relació amb Déu. Per altra part, la llibertat de consciència empara l'actuació en consciència, és a dir, consisteix en la doble llibertat d'obrar segons els dictats de la consciència, i a no veure's obligat o compel·lit a obrar contra consciència.

Tanmateix, avui dia aquesta concepció es discuteix, car sembla més coherent defensar que estem davant un únic dret, amb un únic àmbit de protecció, atesos el dret estatal i el dret internacional. Estaríem enfront de diverses dimensions d'un dret de llibertat amb diferents manifestacions genèriques també reconegudes com, per exemple, llibertat de creure, d'escollir les pròpies creences, i actuar en conseqüència.

Tot seguit es dedica un capítol a la igualtat, per la seva irremeiable vinculació a la llibertat religiosa. L'autor afirma que «en las relaciones de derecho y de justicia, la igualdad en el trato es una exigencia fundamental [...] Es la armonía, la proporción, la medida correcta o medida en las relaciones sociales fundadas en el Derecho. La desigualdad es la injusticia, la desproporción, la disarmonía o desmesura» (p. 145); si bé distingeix ben clar entre igualtat commutativa i igualtat distributiva per a parlar-nos de la injusta uniformitat. És indiscutible que la igualtat en dret eclesiàstic ha de ser necessàriament distributiva, és a dir la igualtat proporcional i no igualitarisme.

L'epíleg porta per títol «Bases críticas para la construcción de la ciencia del Derecho eclesiástico» i tracta de forma breu temes tan interessants i variats com la naturalesa de la ciència del dret eclesiàstic, la puresa metòdica formal, la positivitat i la ciència jurídica, i l'objecte del dret eclesiàstic.

Al respecte les conclusions que podem extreure i que s'han de valorar de manera positiva i encertades són les següents: el dret eclesiàstic de l'Estat és ciència jurídica, part de la ciència jurídica, i l'eclesiàsticista és jurista, que no equival a ser positivista. Com és lògic, el mètode propi d'aquest serà el mètode jurídic, encara que res no impedeix d'estudiar el factor religiós des d'altres punts de vista: històric, sociològic, polític, etc. Pel que fa a l'objecte del dret eclesiàstic, és una qüestió que obeeix a una delimitació científica d'ordre històric, és dret estatal o dret internacional; dit amb altres paraules, no és dret religiós, fet per una confessió religiosa. El seu contingut queda determinat pel fenomen religiós i la llibertat religiosa, encara que «la libertad religiosa puede entenderse como la manera de manifestarse el fenómeno religioso —positivo (creencias) o negativo (ateísmo)— en el interior de la comunidad política» (p. 165). Però s'ha de tenir present que el dret eclesiàstic no té per objecte el factor religiós en si, sinó la projecció civil del fet religiós, que interessa a l'Estat perquè té rellevància en la

comunitat política. És aquesta idea la que posa de manifest l'autonomia d'aquesta part de la ciència jurídica.

María Jesús Gutiérrez del Moral

Guía de las Bibliotecas de la Iglesia. Comisión Episcopal para el Patrimonio Cultural de la Iglesia, Madrid 2003, 304 pp.

El volum és presentat per Santiago García Aracil, bisbe de Jaén i president de la Comissió Episcopal per al Patrimoni Cultural de l'Església. Segueix la introducció signada per Félix Rodríguez, president de l'Associació de Bibliotecaris a Espanya, on es fa una breu història d'aquestes institucions culturals tan imprescindibles per a la pastoral de l'Església, i una àmplia nota, en forma de carta, sobre els mateixos temes, signada per Francesco Marchisano, president de la Pontificia Comissió per als Béns Culturals de l'Església, dirigida als bisbes espanyols. Aquesta carta porta aquesta data: Roma, 19 de març de 1994. A continuació vénen les fitxes de 250 biblioteques catedralícies, de seminaris i de monestirs i congregacions religioses. En cada fitxa consta l'adreça de la biblioteca, amb el telèfon, el fax i l'e-mail, quan en tenen, la institució eclesiàstica de què depenen, el nom del director, el nombre de volums i de revistes que té, els segles a què pertanyen, el tipus de catàlegs amb què compta, en quin estat d'informatització es troba i els horaris d'obertura al públic. Totes aquestes dades, però, no les presenten moltes fitxes, i el present volum servirà perquè les biblioteques, en una edició ulterior, les completin. Al final hi ha els índexs dels noms de les poblacions on les biblioteques són ubicades, dels bisbats i de les comunitats religioses a què pertanyen. És, evidentment, una obra de gran utilitat per als investigadors i estudiosos de temes religiosos i eclesiàstics.

Miquel S. Gros i Pujol

Jordi TORNER, *Catàleg dels fons documentals de la Comissió de Monuments Històrics i Artístics de la Província de Barcelona (1844-1983)* (Sèrie Catàlegs, núm. 1), Barcelona: Generalitat de Catalunya. Direcció General del Patrimoni. Servei d'Arxius 2002, 333 pp.

La Comissió de Monuments Històrics i Artístics de Barcelona va ser creada per un real decret de l'any 1844, amb la finalitat de conservar els monuments de la província després de l'exclaustració i desamortització de l'any 1835. Amb pocs recursos econòmics, intentà salvar el que pogué, i ja des dels seus inicis recollí peces arqueològiques i artístiques, cosa que l'any 1867 la portà a la creació del Museu Provincial, ubicat a la capella reial de Santa Àgata de Barcelona, col·lecció que més tard s'integrà en els actuals Museu Arqueològic i d'Art de Catalunya. Els seus fons arxivístics són de gran importància per a refer les vicissituds i restauracions que molts dels nostres monuments, especialment els eclesiàstics, han sofert des de mitjan segle XIX. Els documents, després de molts trasllats, han acabat dipositats a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, en el local que té a l'antiga Llotja de Barcelona. Es tracta d'un total de 42 unitats

que suposen uns 5 metres lineals de documents. Jordi Torner, actual director de l'Arxiu Comarcal de Manresa, en aquest volum ofereix als investigadors un bon inventari descriptiu d'aquest fons, seguit d'un índex temàtic, onomàstic i toponímic que permet de saber tot el que s'hi pot trobar.

Miquel S. Gros i Pujol